

ԵԻԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ

բանասիրական գիտ. թեկնածու, ԳԻ

ԱՇՈՏ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

բանասիրական գիտ. թեկնածու, ԳՀՃ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ԴԻՄԱՆԿԱՐԻ ԿԵՐՏՄԱՆ ԼԵԶՈՒԱԳՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ՅՈՒՇԵՐՈՒՄ

Վերջին ժամանակներում լեզուաբանները յաճախ են անդրադառնում տեքստի՝ որպէս լեզուի առաւելագոյն կառուցուածքային մակարդակի միաւորի լեզուաոճական հիմքերին, այն դիտարկում իմաստով եւ քերականօրէն միմեանց կապակցուած խօսքային հատուածների յաջորդականութիւն: Այս առումով լեզուական հետաքրքրական իրողութիւններ են վեր հանում յուշային դիմանկարները: Դրանց մէջ առանձնանում են Յովհ. Թումանեանի դիմակերտումները¹:

Բանաստեղծի կենսապատումը եղել եւ մնում է բազմաթիւ հետազոտողների ուսումնասիրութեան առարկան, որը մինչ այսօր չի դադարում նորանոր բացայայտումների աղբիւր լինելուց: Մեր ուսումնասիրութեան խնդիրն է վեր հանել Յովհ. Թումանեանին նուիրուած յուշերի՝ մասնաւորապէս բանաստեղծի դիմանկարի կերտման լեզուաոճական առանձնաշատկութիւնները: Այդ իմաստով փորձ է արւում ընդգծել եւ ամբողջացնել այն սկզբունքները, որոնք ընկած են բանաստեղծի դիմանկարի ձեւաւորման հիմքում: Առաջադիր խնդիրը լուծելու համար կիրառել ենք նկարագրական, կառուցուածքաբանական, ոճաբանական եւ այլ եղանակներ:

¹ Սոյն յօդուածի համար իբրեւ բնագրային աղբիւրներ ընտրել ենք «Թումանեանը ժամանակակիցների յուշերում», Ն. Թումանեանի «Յուշեր եւ գրոյցներ» գրքերը, ինչպէս նաեւ Ստ. Զօրեանի «Յուշերի գիրքը»: Յովհ. Թումանեանի մասին յուշերը սփռուած են նաեւ ժամանակակիցներին նուիրուած այլ յուշապատումներում («Ղազարոս Աղայեանը ժամանակակիցների յուշերում», «Վահան Տէրեանը ժամանակակիցների յուշերում», «Մեծերը մեծերի մասին» եւ այլն): Օրինակ՝ յուշագիրներ Մ. Նարեանը, Ռ. Լուսինեանը, Վ. Բալեանը, Հ. Պօղոսեանը, Բ. Ջանեանը, Լ. Հախերդեանը «Աւետիք Իսահակեանը ժամանակակիցների յուշերում» գրքի տարբեր էջերում Իսահակեանի դիմանկարին զուգահեռ տալիս են նաեւ Յովհ. Թումանեանի դիմանկարի որոշ նրբերանգներ: Բանաստեղծի մասին ուշագրաւ յիշողութիւններ կան Մարիամ Թումանեանի «Իմ համառօտ կենսագրութիւնը եւ իմ յիշողութիւնները» գրքում:

Սխալուած չենք լինի, եթէ ասենք, որ յուշագրութիւնը դժուարին, մեծ դիմադրութիւն պահանջող ժանր է: Յովհ. Թումանեանին նուիրուած յուշերի այս բնագիրը հանդէս է բերում տեսակային բազմազանութիւն՝ ժամանակակիցների յուշ-դիմանկարներ, Թումանեանի զաւակների պատմածներ, գրողի կեանքի գլխաւոր դէպքերի խաչաձեւում ժամանակի գրական-մշակութային, հասարակական իրադարձութիւններին եւ այլն: Կարծում ենք՝ յուշափաստը պէտք է այնպէս մատուցել, որ բաւարարի մի շարք պայմանների: Այս յուշերում, անշուշտ, կարեւոր է, թէ ո՛վ է յուշագիրը. գրո՞ղ է, գրականագէ՞տ, գրողի զաւա՞կ, թէ՞ մանկութեան ընկեր... Օրինակ՝ Ա. Թումանեանի «Հայրիկիս մասին» յուշը² զաւակի խօսք է, որտեղ երեւում են յուշագրի սէրը, մտահոգութիւնն ու սրտացաւ վերաբերմունքը: «Իմ մանկութեան ընկերը» յուշապատումում Վ. Գէորգեանը գրում է բանաստեղծի՝ Զալալօղլիում սովորելու տարիների, նրանց երկու ընտանիքների ջերմ փոխյարաբերութեան մասին: Դարձեալ բնութագրական տողեր, մանկութեան յիշողութիւններ, սակայն գրական տեսակի՝ կառուցուածքային, լեզուաոճական տարբեր դրսեւորումներով:

Ի՞նչ լեզուական հիմքերով է կերտում դիմանկարը եւ տարածական ինչպիսի՞ ընդգրկում ունի յուշագրութեան տիրոյթում: Նշելի է, որ դիմանկարը կերպարի, ասել է՝ «բնորդի» արտաքին եւ ներքին նկարագրութիւն է, որի միջոցով առաջին հայեացքից բացայայտում են նրա էութիւնը, վարքագիծը, յետագայ գործողութիւնները: Այս առումով կարեւորւում է յուշագրական բնագրի էական հասկացոյթների դիտարկումը:

Ժամանակակից ճանաչողական լեզուաբանութեան հիմնահարցերից մէկը տիպաբանական հասկացոյթների իրացումն է: Հասկացոյթը մտքի կառուցուածքային միաւոր է, որը ամրագրուած է լեզուատիրոյթում: Վ. Կարասիկը քննում է որոշակի ընկերային միջավայրի ներսում լեզուական մշակոյթ կրող անձի հասկացոյթներ, որոնք ըստ էութեան դառնում են անհատի վարքի եւ արժէքային համակարգի բնութագրիչներ³:

Հասկացոյթի կարեւոր բաղադրիչներից մէկը բառի իմացական յիշողութիւնն է, լեզուական այդ նշանի իմաստային բնութագրութիւնը, որը կապւում է բառի արմատական նշանակութեան եւ լեզուն կրողների հոգեւոր արժէքների համակարգի հետ: Առաջադիր յուշերում ուշագրաւ է

² Յովհ. Թումանեանն իր հիւանդութեան օրերին՝ 1923 թ. յունուարին, ծանօթանալով Դօստոեւսկու դատեր՝ Լիւբով Ֆեօդորովնայի յուշերին, նկատել է. «Էս գիրքը հէնց էսպէս եւ եթէ էլ աւելի թոյլ լինէր գրուած, նոյնպէս արժէքաւոր է եւ հետաքրքրական, որովհետեւ աղջիկն է գրում իր հօր մասին»:

³ Տե՛ս В. И. Карасик, Языковой круг: личность, концепты, дискурс, Волгоград, 2002, էջ 36:

մանկութիւն, յուշ, յիշողութիւն, հանդիպում հասկացոյթների տարածական դաշտը⁴: Այս հասկացոյթները դիմանկարի ընդհանուր շղթայի բաղադրատարրերն են:

Յուշերում բանաստեղծի դիմանկարն ամբողջանում է մի քանի սկզբունքներով, որոնցից էականը թերեւս յուշագրի առաջին տպաւորութիւնն է: Այս առումով նկատելի են ուշագրաւ փաստեր. յուշագիրների մեծ մասն իբրեւ սկիզբ արձանագրում է բանաստեղծի հետ իր առաջին հանդիպումը, ինչը, որպէս կարգ, անմոռանալի տպաւորութիւն է թողնում: Հեղինակի յիշողութեան հոսքերում «բնորդը» նախեւառաջ ուրուագծւում է իր արտաքին նկարագրով: «Թումանեանին ես առաջին անգամ տեսայ հեռուից, Սօլջակի Սերգէեւսկայայ փողոցում,- յիշում է Դ. Դեմիրճեանը, ապա անմիջապէս անցնում բանաստեղծի արտաքին նկարագրութեանը:- Արագ, մեծ քայլերով զնում էր նա...: Մոռ գեղնագոյն վերարկու ունէր հագին, նոյն կտորի հաստ յետնագօտիով, ահագին մի ձեռնափայտ՝ առանց գլխի: Սեւ շլեպան հովանի էր անում կիսաժպտուն, երազալից դէմքին»⁵:

Կառուցուածքային նոյն սկզբունքն առկայ է նաեւ Վ. Թոթովենցի յուշերում: «Առաջին անգամ ես պօէտին տեսայ Էջմիածնի վանքի բակում,- այսպէս է սկսում իր յուշապատումը Վ. Թոթովենցը, որին անմիջապէս յաջորդում է «բնորդը» արտաքին նկարագրութիւնը,- երկարահասակ էր, նիհար, սպիտակ մորթով եւ սպիտակ մագերով. ունէր լայն ճակատ, ժպտուն, ոչ խորը, բայց իմաստուն աչքեր: Հագել էր ռուսական ճերմակ բլուզ՝ ծոպաւոր գօտկով: Խօսելիս թեւերը լա՛յն-լա՛յն տարածում էր՝ մեծ շրջանակներ կազմելով օդում, մերթ ընդ մերթ ձեռքը դնելով դիմացինի ուսին» (էջ 136):

Յուշերում նկարագրական խօսքը հեղինակը⁶ հիւսում է՝ կիրառելով լեզուաոճական այնպիսի յատուկ հնարներ, որոնք ձեւաւորում են յուշագրական շարադրանքի դիմապատկերային միջուկը: Այս տեսանկիւնից

⁴ Յովհ. Թումանեանին նուիրուած յուշերի վերնագրերում յաճախ են գործածուած այդ իմաստները, օրինակներ՝ Գ. Աղաջանեան, «Հանդիպում Գուգարաց լեռներում», Վ. Միրաքեան, «Յիշողութիւններ Յովհաննէս Թումանեանի մասին», Վ. Գեորգեան, «Իմ մանկութեան ընկերը» եւ այլն:

⁵ Թումանեանը ժամանակակիցների յուշերում, Երեւան, 1969, էջ 22: Միւս մէջբերումների էջերը կը տրուեն փակագծերում:

⁶ Յայտնի է, որ յուշագրութեան հեղինակները կարող են լինել տարբեր էութեան մարդիկ՝ տեսողական, լսողական, մաշկագգայական, մտաւոր, յուզական եւ այլն: Օրինակ՝ տեսողական տիպի հեղինակները տեղեկոյթը նկատում են պատկերներով եւ ըստ այդմ՝ կիրառում համապատասխան բայեր՝ տեսնել, երեւալ, նկատել, դիտել եւ այլն: Լսողական տեսակին պատկանող յուշագիրներն առաւել շատ լսում են, ապա արտայայտում

կարող ենք առանձնացնել կառուցուածքային միաւորներ, բառաշերտեր, որոնք ընդգծում են՝ ա. յուշագրութեան ժանրային տիպը, բ. «բնորդի» արտաքին յատկանիշները, գ. գործողութիւններն ու արարքները, դ. ուղղակի (կամ անուղղակի) խօսքը եւ այլն:

Յուշ-դիմանկարները սովորաբար սկսւում են «առաջին անգամ տեսայ/ծանօթացայ», «առաջին հանդիպում/ծանօթութիւն», «ճանաչում էի», «յիշում եմ» քերականական կառույցներով, որոնք հաստատապէս կարելի է համարել յուշագրութեանը բնորոշ կաղապարային միաւորներ: Ուշագրաւ է, որ յուշագիրները քանիցս առիթ են ունեցել շփուելու եւ հաղորդակցուելու բանաստեղծի հետ, սակայն որոշակի օրինաչափութեամբ գրեթէ բոլորն իրենց յուշերը շարադրում են՝ մատնանշելով եւ ընդգծելով առաջին հանդիպումը: Մ. Արազին գրում է. «Յովհ. Թումանեանի հետ շատ հանդիպումներ եմ ունեցել, բայց յիշողութեանս մէջ մի առանձին հմայքով տպաւորուել է իմ առաջին հանդիպումը եւ ծանօթութիւնը բանաստեղծի հետ 1897 թուականին Դսեղում» (էջ 521):

Բնագրի սկզբնամասում յուշագիրները կերպարանագծում են Յովհ. Թումանեանի դիմանկարը՝ արտաքին բարեմասնութիւնների ընդգծումով՝ երբեմն առանձնացնելով նրա աչքերը, դէմքը, ժպիտը, հայեացքը, կազմուածքը, ճայնը, քայլը, մատները, մօրուքը եւ այլն. «Առաջին հանդիպումով շատ հաճելի տպաւորութիւն ստացայ Թումանեանից... Նրա դէմքը ողողուած էր, կարծես, մի ներքին լոյսով: Փարթամ մազերով, աչքերը խոր ու խոհուն: Ժպիտը միշտ ներկայ էր դէմքի վրայ» (Աւ. Իսահակեան, էջ 7): Ստ. Զօրեանը գրում է. «Թումանեանի այդ ժպիտը... Դա մի հմայիչ գեղեցկութիւն էր, որ նա իր մեծ տաղանդի եւ զրուցելու կախարդական հանճարի հետ պարզեւ էր առել վերուստ» (էջ 10):

կարծիք. նրանց բառային մտածողութիւնը դանդաղ է ընթանում: Այս դէպքում գործածւում են ասել, խօսել, լսել, ունկնդրել, ակնքնել և այլ միաւորներ:

Մաշկագայական տեսակի հեղինակներն առաւելապէս յուզական ոլորտում են. նրանք ներկայացնում են իրենց կեանքը եւ հոգեվիճակը՝ մեծ ուշադրութիւն դարձնելով յուզական ապրումներին: Այստեղ գործածական են տխրել, թախծել, նեղուել, նեղարտել, դժգոհել եւ նման բայեր:

Մտաւոր տիպի մարդկանց բնորոշ է փաստերով արտայայտուելը: Նրանք ապացուցում են որոշ դրոյթներ, կապել գտնում միմեանց միջեւ: Այստեղ յաճախաւոր է մեկնաբանել, ապացուցել, հաստատել, գուցորդել, բացատրել եւ այլ բայեր:

Յուզական բնոյթի հեղինակները սովորաբար գործում են յուզական դաշտում: Նրանց բնորոշ է յուզուել, արտասուել, լաց լինել եւ նման բայերի գործածութիւն:

Իրենց բնորոշ տեսակով պայմանաւորուած՝ յուշագիրները ներկայացնում են «բնորդի» դիմանկարը:

«Բնորդի» դիմանկարն ամբողջանում է ոչ միայն գոյականական միաւորներով՝ աչք, դէմք, ժպիտ, մազեր եւ այլն, այլեւ դրանց բնութագրական ածականներով. յաճախադէպ են ածական⁺գոյական կաղապարի կիրառութիւնները. «Թումանեանն այդ ժամանակ մի վառվռուն, ուրախ, ժպիտը միշտ շրթունքներին, գանգրահներ, բարձրահասակ երիտասարդ էր...» (Ա. Զարգարեան, էջ 387), «Ո՞վ չէր ճանաչում Թիֆլիսում Յովհաննէս Թումանեանին՝ բարի ժպիտը դէմքին, արծաթագոյն մազերով, բարձր հասակով, սեւ թիկնոցով, լայնեզր գլխարկը գլխին» (Յ. Սուրխաթեան, էջ 708):

Աւելորդ չենք համարում ընդգծել, որ բանաստեղծի դիմանկարի ձեւաւորման գործում բացառիկ արժէք են ստանում ածականները, որոնց ուղղակի եւ փոխաբերական կիրառութիւնները ամբողջացնում են Թումանեանի արտաքին եւ ներքին յատկանիշները՝ կիսաժպտուն, երազալից, նիհար, բարձրահասակ, թովիչ, յաղթական, մտախոհ, ինքնամփոփ, թախծոտ, մշտազբաղ, բազմազբաղ, ժպտադէմ, արիասիրտ, մշտաժպիտ, լայնաժպիտ, կենսուրախ, սիրառատ, սիրալիր, քէֆասէր, սրամիտ, բարի, քաղաքավարի, սպիտակահեր, բարեհամբոյր, իմաստուն, լայնահորիզոն, լիասիրտ, սրտաբաց, զգայուն, պարզախօս, խստապահանջ, կարօտաշատ (հայեացք), ուրախ-արծաթ (ծիծաղ) եւ այլն:

Հետաքրքրական է նաեւ յուշ-դիմանկարների աւարտը: Այն յաճախ ամփոփւում է «վերջին անգամ» կաղապարային միաւորով. «Վերջին անգամ մենք գրկեցինք իրար. Երկուսս էլ լուռ էինք... ոչ մի խօսք: Այս եղաւ մեր վերջին տեսակցութիւնը» (էջ 20): «Վերջին անգամ, չգիտեմ 1919 թէ 1920 թուականին, սիրելի բանաստեղծին պատահեցի Թիֆլիսում...» (էջ 422): «Վերջին անգամ Թումանեանին ես հրաժեշտ տուի հէնց իրենց տանը՝ Թիֆլիսում» (էջ 585):

Յուշերում Յովհ. Թումանեանին տեսնում ենք Թիֆլիսում, էջմիածնում, Դսեղում, Վանում եւ այլուր: Գործողութիւնները յաջորդում են միմեանց, որոնց կենտրոնում Թումանեանն է, եւ որոնք դառնում են բանաստեղծի դիմանկարի ձեւաւորման միւս տարրերը: Հետաքրքրական է եւ նոյնիսկ կարեւոր, թէ յուշագիրը ե՛րբ եւ որտե՛ղ է հանդիպում «բնորդին»: Այս դէպքում տարածաժամանակային ընդգծումը նորովի է բացայայտում մարդ, բանաստեղծ, ազգային-հասարակական գործիչ Յովհ. Թումանեանին: Օրինակ՝ բանաստեղծին ներկայացնելով Թիֆլիսեան միջավայրում՝ յուշագիրն անդրադառնում է նրան՝ ոչ միայն իբրեւ Հայ գրողների ընկերութեան, Հայկազեան ընկերութեան նախագահի, այլեւ

ժողովուրդների բարեկամութեան ջատագովի, ազնիւ մարդու, սիրառատ հօր, նուիրեալ ընկերոջ, սկզբունքային հայի: «Թումանեանը կենտրոնական դէմք էր Թիֆլիսի մտաւորական շրջաններում,- գրում է Գ. Լեւոնեանը.- նրա մօտ լինում էին զանազան ուղղութիւնների եւ քաղաքական համոզմունքների տէր մարդիկ. նա հեղինակութիւն էր վայելում ոչ միայն հայ, այլեւ վրաց գրական շրջաններում...» (էջ 445):

Իրապէս, բանաստեղծն իր հանճարի ուժով, մարդկային լուսաւոր ու պայծառ նկարագրով դեռեւս կենդանութեան օրօք հատել էր ազգայինի սահմանները եւ դարձել սիրելի նաեւ օտարներին: Այդ են վկայում ժամանակի տարբեր ազգութեան քաղաքական, հասարակական, մշակութային գործիչների հետ ունեցած նրա սերտ կապերն ու առնչութիւնները: Ի. Իմեդաշուիլին, Տ. Տաբիձէն, Ս. Գօրօդեցկին, Վ. Բրիւսովը եւ ուրիշներ բարձր են գնահատում Թումանեանին. «Բանաստեղծութիւնն ու արուեստը միացնում էին ռուս կուլտուրային մօտիկ կանգնած մարդկանց: Յովհաննէս Թումանեանը այդ միաւորման հոգին էր» (Ս. Գօրօդեցկի, էջ 889): «Մի անգամ Տիցիան Տաբիձէի հետ գնում եմ Ռուսթաւէլի պողոտայով,- յիշում է Տաբիձէի կինը՝ Նինօն:- Յանկարծ տեսնեմ հեռուից գալիս է մի բարձրահասակ ծերունի, ասես արեւ ճառագայթելով իր շուրջը, թւում էր, նա կեանք ու բերկրանք է տալիս ողջ շրջապատին... Ծերունին մօտեցաւ մեզ եւ պայծառ ու զուարթ ժպիտով իր երկու ձեռքը մեկնեց Տիցիանին: Յովհաննէս Թումանեանն էր, հայ յայտնի բանաստեղծը, հայ ժողովրդի ազնուութեան եւ դարաւոր տառապանքների լաւագոյն արտայայտիչը: Այդ օրուանից ես գտայ հայր, որ չունէի» (էջ 731):

Նկարագրութիւններում յաճախ են քաղաբերում բանաստեղծի ուղղակի խօսքերը, որոնց հիման վրայ յուշագիրը երբեմն տալիս է Թումանեանին բնորոշ սեղմ բնութագիր, որ յետագայում ձեռք է բերում շրջասական արժէք: Օրինակ՝ «գրչի մեծ վարպետ» (էջ 449), «հայոց մեծ վշտի երգիչ» (էջ 129), «խօսքի եւ զրոյցի կախարդ» (էջ 114), «բերանացի պատմութիւնների գուսան» (էջ 87) «ձեռաց» (էքսփրօմթ) գրող» (էջ 293) եւ այլն:

Պատահում են նաեւ իրադրային նոր բառակերտումներ, որոնք վկայուած չեն բառարաններում: «Նա հիւրամուլ էր եւ չէր հանգստանում, մինչեւ մէկին չէր բերում տուն» (Դ. Դեմիրճեան, էջ 36): «Ես ինքս էլ սաստիկ լեռնապաշտ եմ, բայց Յովհաննէսին հասնել լեռնապաշտութեան, աւելի ճիշտ ասած՝ լոռեպաշտութեան մէջ, ի հարկէ, չէի կարող» (Լէօ, էջ 77):

Նկատենք, որ Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ Հայ ժողովրդի համար ամենաողբերգական օրերին, բանաստեղծը մշտապես եղել է նրա կողքին: Թուժանեանը երկու անգամ՝ 1914-ի նոյեմբեր-դեկտեմբերին եւ 1915-ի յունիսին եղել է Արեւմտեան Հայաստանում, սեփական աչքերով տեսել Հայ ազգի թէ՛ հերոսական ոգին, թէ՛ նրան բաժին ընկած ողբերգությունը⁷ եւ դրանք գրառել անձնական ծոցատետրում: Ն. Թուժանեանը նշում է, որ հայրը մտադրություն է ունեցել «այդ օրագրի հիման վրայ գրել ու հրատարակել իր ուղեգրությունը»⁸, սակայն չի արել, քանի որ համոզուած է եղել, որ ճամարտությունը եւ անկեղծ տպաւորությունները չեն տպագրուի, իսկ կեղծ ու քողարկուած նիւթեր ինքը չի կարող գրել:

Մահուան սարսափը սեփական աչքերով տեսած բանաստեղծը յուլիսի 29-ի գիշերը մեկնում է Էջմիածին, որտեղ, մոռացած ամեն ինչ, անում է հնարաւորն ու անհնարը՝ փոքրիշատէ օգնելու անօթեւան հայրենակիցներին: Այդ օրերի մասին բազմաթիւ են ականատես յուշագիրների վկայությունները, որոնք ներկայացնում են Թուժանեանի մեծ ինքնանուիրումն ու ջանքերը: Ինչպէս Անդրանիկն է գրում, Թուժանեանն «իր տունը, իր ընտանիքի վայելքները թողուցած, եկաւ իր երկու չափահաս աղջիկներուն հետ Էջմիածինի, Իգդիրի եւ Երեւանի փողոցներուն եւ վանքի պատերուն տակ խոնուած գաղթականներուն օգնելու...» (էջ 551-552):

Դիմապատկերներում փոխւում են լեզուական բնութագրիչները. եթէ Թիֆլիսում, Լոռիում բանաստեղծի դիմանկարը կերտւում է առաւելաբար արտաքինի նկարագրություններով՝ գործածուելով գոյականների եւ ածականների համապատասխան բառափնջեր, որոնք երբեմն զուգորդւում են ներքին յատկանիշներով, ապա Վանում եւ Էջմիածնում յուշագրի համար առաջնային են դառնում բանաստեղծի ներաշխարհի յուզականամային դրսեւորումները: Օրինակ՝ արտաքին աշխարհի հոգեկան արձագանքների արտայայտութեան ենք հանդիպում Ս. Զրբաշեանի յուշերում: Վանում մօտիկից ծանօթանալով տեղի բնակչութեանը՝ Թուժանեանը «հիանում էր այդ հերոսաբար մարտնչող ու լոյսի ձգտող մի բուռ ժողովրդով, յուզւում էր, քաջալերւում, գովում, զարմանում...» (էջ 679):

Բանաստեղծի ինքնանուիրումը յատուկ ընտրանքով առանձնացուած բայերի համակուտակման միջոցով է բնութագրում նաեւ Վ. Թոթովենցը.

⁷ Ճանապարհորդության մասին կայ երկու աղբիւր. մէկը Թումանեանի ծոցատետրերն են, միւսը Ա. Շիրուանգադէի «Պատերազմի վայրերում» ակնարկն է:

⁸ Ն. Թուժանեան, Յուշեր եւ զրոյցներ, Երեւան, 2009, էջ 121:

«Թուժմանեանը վազում էր կէտից կէտ, վրանից վրան, խմբից խումբ... Կարգադրում էր, հրամայում, հայհոյում, կշտամբում, ժպտում, շոյում, զայրանում» (էջ 136): Մէկ այլ յուշագիր՝ Վ. Եգիբեան-Բաղդասարեանը, նոյնաոճ բնութագրութեամբ է ներկայացնում բանաստեղծին. «Թուժմանեանը, քուն ու հանգիստ մոռացած, անվերջ շրջում էր, ամենուրեք կարգադրում, խորհուրդներ տալիս, յուսադրում, խրախուսում հիւանդներին, անօգնական լքուածներին...» (էջ 684):

Նկարագրութիւններում, ինչպէս նկատելի է, գործածութեան յաճախականութիւն են ցուցաբերում բայի սահմանական եղանակի անցեալ անկատար ժամանակաձեւերը, որոնք ցոյց են տալիս անցեալում սկսուած, բայց եւ ընթացքի մէջ եղող գործողութիւն: Ժամանակաձեւի այսպիսի ընտրութիւնը նախեւառաջ պայմանաւորուած է յուշագրի վերաբերմունքով: Իրադարձութիւնները, որոնք ներկայացւում են յուշերում, արդէն պատմական անցեալ են դարձել, բայց նրա մտային հոսքերում դրանք մնացել են կենդանի իրողութիւններ:

Առհասարակ յուշերում առանձին արժէք են ձեռք բերում նաեւ թումանեանի գործունէութիւնը ներկայացնող բայերը, որոնց իմաստային դաշտը նոր բացայայտումների հնարաւորութիւն է տալիս՝ «զրից» անել, խրատել, շրջել, ճշտել, հաշտեցնել, յոգնել, ցոյց տալ, ճանապարհ դնել, ժպտալ, հիւրասիրել, դառնանալ, կարդալ, պատմել, նուիրել, ծանրաբեռնուել, սիրել, նշումներ անել, կազմակերպել, խրախուսել, յուզուել եւ այլն:

Յուշերում զգալի տեղ են գրաւում երկխօսութիւնները, որոնք ոչ պակաս կարեւոր են «բնորդի» դիմապատկերն ամբողջացնելու գործում: Երբեմն երկխօսութեան մէջ ուղղակի ձեւով ներկայացւում է միայն բանաստեղծի խօսքը, որտեղ երեւում է խօսողի վերաբերմունքն իրականութեան նկատմամբ ունեցած յարաբերութեան տեսանկիւնով. «-Ախ, ես չատ եմ փափագում ազատուել հոգսերից, այսպիսի մի անկիւն քաշուել եւ ամբողջ կեանքս գրքին ու գրչին նուիրել» (Լէօ, էջ 89):

Երբեմն երկխօսութիւնների ընթացքում բանաստեղծի արտայայտած մտքերը թեւաւոր խօսքի ուժ են ստանում: Օրինակ՝ Ա. Իսահակեանը յիշում եւ ներկայացնում է Թումանեանի խօսքերը գրականութեան մասին.

«- Իզուր ջանք է՝ անտաղանդ մարդկանց օգնել՝ գրող դառնալու համար: Իր եղջիրները պախրան ինքը պիտի շինէ:

- Գրականութիւնը հայրենիք չունի, բայց իւրաքանչիւր հայրենիք իր գրականութիւնն ունի» (էջ 12):

Այս միտքը քաղաքներել ենք Լէոյի «Յիշողութիւններից...»։ «Մի ազգի ամենավեհ եւ ամենամեծ կուլտուրական արժէքը նրա գրականութիւնն է» (էջ 97)։

Գրողի դիմանկարը, ինչպէս նկատուում ենք, ամբողջանում է խորիմաստ եւ փիլիսոփայական մտքերով, որոնք վերաբերում են ոչ միայն գրականութեանը, այլեւ կեանքին, մարդկային փոխյարաբերութիւններին. «Ճշմարտութիւնն առաջ է գալիս մտքերի բախումից» (էջ 109), «Կրակը ձմեռուայ ծաղիկն է» (էջ 562)։ «Ինչ վնաս հեռաւոր տարածութիւնը, եթէ սրտերը մօտ են միմեանց» (էջ 331)։

Նշելի է, որ թեւաւոր խօսքի, առած-ասացուածքի համար էականը երեւոյթը, իրողութիւնը դատողական խօսքով ներկայացնելն է։ Ն. Թումանեանի «Յուշերը...» հեղեղուած են Թումանեանի մտքերով, որոնք յետագայում ընդհանրացուել եւ մտել են բանաստեղծի վաւերական ասոյթների շարքը. «Բանաստեղծը ամենից շատ նուրբ, մտերիմ մարդու կարիք ունի», «Մեծերի գործերը պէտք է կարդալ ու սերտել», «Հայրենիքի ծովն էլ քաղցր է»։

Յուշագիրները յաճախ են անդրադարձել Թումանեանի մտքի խորութեանը. «Թումանեանը նուրբ հոգեբան էր ու ճարտար մտքի տէր»⁹, «Բանաւոր Թումանեանը մի քանի հասակով աւելի բարձր էր, քան գրաւոր Թումանեանը» (Վ. Թոթովեց, էջ 138)։

Յուշագրական պատումը կառուցւում է նաեւ համեմատութիւնների, փոխաբերութիւնների, մակդիրների միջոցով, որոնք խօսքին հաղորդում են արտայայտչական երանգաւորում¹⁰։ Այդպիսի նմուշներում յաճախ անձը համեմատուում է կենդանական աշխարհի էակների, բնութեան երեւոյթների հետ. «Յովհաննէսն այժեամի պէս էր քայլում, ես՝ ծանր կերպով» (էջ 94), «...Լճից պակաս չէր յուզուած եւ Յովհաննէսը։ Իր երկար բազուկները մեկնած դէպի լիճը, մերթ գոռում էր լճից աւելի բարձր, արտասանում քառեակներ, մօնօլօգներ, մերթ բողոքում, մերթ աղերսում, սիրաբանում իր գազազած «սիրուհու» հետ... Յովհաննէսը գրում էր

⁹ Ստ. Զորեան, Յուշերի գիրք, Երեւան, 1991, էջ 39։

¹⁰ Գեղարուեստական վաւերագրութեան խօսքաշարում գրողի յուզական վերաբերմունքի արտայայտութիւններից է նաեւ պատկերաւորութեան ոճական-արտայայտչական միջոցներից հեգնանքը, որը դիմանկարի կերտման տարրերից կարելի է համարել. «...Բանախօսը հանդէս է գալիս Թումանեանի բանաստեղծութեան խստագոյն քննադատութեամբ։ ...Երբ դասախօսութիւնը վերջանում է, Թումանեանն ասում է մի կարճ խօսք՝ խորագոյն հեգնական ժպիտով.

- Ես կարծում էի, որ Պոլիսը չեմ ճանաչում, բայց բանից դուրս է գալիս, որ Պոլիսն էլ ինձ չի ճանաչում» (էջ 149)։

«Փարուանան»... Վերջապէս դուրս եկաւ: Աչքերը ծիծաղկոտ ու վառվառն մոլթ գիշերուայ աստղերի նման, դէմքը պայծառ ու լուսաւոր նոր ծագող արեւի պէս, իւրայատուկ ժպիտը շրթունքներին՝ կանգնեց սեղանի գլխին ու աջ բազուկը արծուի թեւի պէս մեկնելով, կանչեց...» (էջ 433-434):

Նշելի է, որ յուշագիրները յաճախ հարազատօրէն պահպանում են թէ՛ «բնորդի», թէ՛ շրջապատի այլ անձանց խօսքի անհատական դրսեւորումները՝ դրանով իսկ պահպանելով վերջիններիս բնորոշ լեզու-լամտածողութիւնը: Այդ տեսանկիւնից Թումանեանին նուիրուած յուշերը երբեմն կառուցւում են բարբառային եւ ժողովրդախօսակցական բառամիաւորներով:

Յայտնի է, որ Թումանեանն ինքը լեզուի զարգացման եւ թարմացման հարցում առաջնային է համարել ժողովրդական գունեղ եւ հարուստ բարբառները: Ըստ նրա՝ հայ ժողովրդի լեզուն խարսխուած է մէկ ընդհանրութեան՝ բարբառի վրայ. «Հայ ժողովրդական բարբառները մի լեզու են եւ յայտնաբերում են մի ամբողջական հայութիւն»¹¹:

Յովհ. Թումանեանի դիմանկարը կերտելիս Ն. Թումանեանը «Յուշեր եւ զրոյցներ» գրքում¹² ներառում է խօսակցական-բարբառային լեզուամիաւորներ, որոնք ասելիքը դարձնում են աւելի հիւթեղ եւ ժամանակի շնչով արտայայտուած՝ հէր, նան, հօքիր, զրից, դամբիլ, կակալ, շուաք, էսօր, դնջանալ, շղայարել, էն, էդ, էնքան եւ այլն:

Առհասարակ, զաւակների յուշերը¹³ հասուն եւ հիւթեղ լեզուով գրուած պատմութիւններ են՝ լեցուն կարօտախառն սիրով, մտահոգութիւններով ու սրտացաւ վերաբերմունքով: Ն. Թումանեանը բանաստեղծին կերպարանագծում է պատանի ժամանակներից. «Հայրիկը պատանի ժամանակ լաւ որսորդ է եղել, լաւ հրացանաձիգ, նշան խփող, քար գցող, լող տուող եւ արագ վազող»¹⁴:

¹¹ Յովհ. Թումանեան, Երկերի ժողովածու, հտ. 4, Երևան, 1969, էջ 419:

¹² Ն. Թումանեանի «Յուշեր եւ զրոյցներ» ժողովրդական կենդանի լեզուով հիւստուած գրառումների յուշամատենն է, որ Թումանեանի բնորոշմամբ «ժողովուրդը կարդայ, բան հասկանայ»: «Գրում էի զրոյցի անմիջական տպաւորութեան տակ, հիւրերի ցրուելուց յետոյ», - պատմում է Ն. Թումանեանը:

¹³ Չարգացնելով յուշագրութեան աւանդները՝ Թումանեանի զաւակները ըստ էութեան թափանցում են ծնողի հոգեկան աշխարհի մէջ, գեղարուեստական թարմ շնչով պատկերում հոր մարդկային յատկանիշները: Յուշագրական այսպիսի էջերը, կարծում ենք, հարուստ նիւթ եւ ինքնատիպ փաստեր կարող են տալ գրականութեան եւ լեզուի պատմական զարգացման ընդհանուր շղթային:

¹⁴ Ն. Թումանեան, նշւ., էջ 36:

Յովհ. Թումանեանին բնութագրող յուշերում առատօրէն գործածուած են օտար բառաձեւեր, որ նոյնպէս ծառայում են ժամանակի միջավայրի բներանգի նկարագրութեանը՝ ընդգծելով ժամանակաշրջանի լեզուատիրոյթի ազդեցութիւնը յուշագրի լեզուամտածողութեան վրայ. «Ինչ-որ միսիայով էր շրջում նա» (էջ 8), «Թումանեանը ներդաշնակուում էր Լոռուայ պէյզափին՝ բնանկարին» (էջ 18), «Թումանեանը կեանքով բռնկուած մարդ էր: Մեծ տեմպերամենտի տէր» (էջ 20), «Նա Շէքսպիրի մի քանի տրագեդիաներին լաւ էր ծանօթ» (էջ 25) եւ այլն:

Քննելով բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանին նուիրուած յուշագրական արձակը՝ նկատում ենք բնութագրական տարատեսակ բառափնջեր: Այս տեսակէտից աշխոյժ կիրառութիւն ունեն՝

ա. սէր վերջնաբաղադրիչով բառամիաւորներ՝ ռուսասէր, հիւրասէր, գրասէր, զրուցասէր, խաղաղասէր, քէֆասէր, հարցասէր, ինքնասէր, ամբօխասէր, ժողովրդասէր եւ այլն,

բ. «բնորդի» հանդերձը ներկայացնող անուններ՝ մուշտակ, վերարկու, պիջակ, բլուզ, թիկնոց, օձիք, փափախ, շլեպալ, յետնագօտի, գօտի (քամար) եւ այլն,

գ. «բնորդի» աշխատասենեակում աչքի ընկնող առարկաներ՝ գրասեղան, թանաքաման, հայելի, մոմակալ, համրիչ, գրիչ, ծոցատետր, ծաղիկներ եւ այլն:

Տարատեսակ հիմքերով բառաշերտերը, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ձեւաւորում եւ ամբողջացնում են բանաստեղծի դիմանկարը, կարելի է շարունակել եւ նոյնիսկ կազմել գրական դիմանկարի բառարան, սակայն յօդուածի ծաւալային սահմանափակումը թոյլ չի տալիս:

Ամփոփենք: Յովհ. Թումանեանի դիմանկարն ամբողջացնելու մեր փորձը թոյլ է տալիս եզրակացնելու, որ յուշագիրները, լինելով տարբեր բնագաւառների ներկայացուցիչներ, բանաստեղծի հետ ունենալով տարատեսակ առնչութիւններ (նաեւ լեզուամտածողութեան տարբերութիւններ), այնուամենայնիւ կիրառել են լեզուաոճական ընդհանրական սկզբունքներ, որոնք ըստ էութեան բխում են յուշագրութեան տեսակի լեզուակառուցութեան առանձնայատկութիւններից: Այդ սկզբունքներից իւրաքանչիւրը հիմնային վերլուծութիւնների եւ նոր բացայայտումների հնարաւորութիւն է ընձեռում:

РЕЗЮМЕ

В статье представлены особенности посвященных Ованесу Туманяну мемуаров, в частности, лингвистические и стилистические, связанные с созданием образа поэта. В этом смысле сделана попытка подчеркнуть и обобщить те принципы, которые лежат в основе формирования образа поэта. С этой точки зрения можем обособить структурные единицы и словесные пласты, которые подчеркивают жанровый тип мемуаров, внешние приметы, деятельность и действия модели, прямую (или косвенную) речь и т. д. Мемуаристы, будучи представителями разных областей и имеющие разные отношения с поэтом (а также разницы в языке и мышлении), тем не менее применили общие лингвистические и стилистические принципы, которые в сущности вытекают из языковых и структурных особенностей мемуарного жанра.

SUMMARY

The article focuses on the linguistic-stylistic peculiarities used when creating the portrait of Hovhannes Toumanyan in the memories about the writer. In light of this, an attempt is made to generalize and stress the criteria, which form the basis of forming the poet's portrait. It is possible to highlight structural speech units, word layers, which stress the genre type of the memoranda, the characteristics of poser, activities and deeds, direct or indirect speech and so on. Being the representatives of various fields, the authors of memoranda had different relationships with the poet (also differences in linguistic thinking). However, they all have used general linguistic-stylistic devices, which come from the linguistic and structural peculiarities of the genre.

